

કાલિદાસની કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રદર્શન

આશિયાનાબાનુ અબ્દુલકૈયુમ શેખ

પીએચ. ડી. શોધાર્થી

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન કવિ કાલિદાસ સંવેદના અને પ્રાકૃતિક કૃતિના જ્ઞાતા છે, ભારતીય સંસ્કૃતિના અનવદ્ય જ્ઞાતા છે. એમ કહી શકાય કે કાલિદાસનું સાહિત્ય પૃથ્વીસૂક્તની જેમ ભારતીય ભૂમિનું કાવ્ય છે. હિમાલયથી લઈ કન્યાકુમારી સુધી અને કમ્બોજથી લઈ પૂરી સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય પ્રકૃતિનું સમસ્ત સૌન્દર્ય કાલિદાસની કૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે. સામાજિક અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય તથા શિષ્ટાચાર પણ ભરપૂર પ્રમાણમાં આપણને કાલિદાસની કૃતિઓમાં મળી રહે છે. વિશ્વમાં ઘણા દેશો આવેલા છે છતાં કાલિદાસે ભારતની સભ્યતા-સંસ્કૃતિ-કલા-તત્ત્વજ્ઞાન-સાહિત્ય-ઈતિહાસ, ભૂગોળ-ભાષા-પોષાક-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિશે પોતાની સાતે કૃતિઓમાં વિશેષ ઉલ્લેખો કર્યા છે. જાણે કે તેમણે ભારતના મહાન વારસાના રક્ષણ માટે જ કવિતા લખી હોય. તેઓ ભારત સાથેના તેમના ભાવનાત્મક જોડાણને વ્યક્ત કરે છે. તેઓ રાષ્ટ્રના લોકો દ્વારા દેવતાઓ અને મહાપુરુષોને તેમના વર્ણનના મુખ્ય પાત્રો તરીકે રજૂ કરીને રાષ્ટ્રના પર્યાવરણ સાથે તેમની ભાવનાત્મક પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરે છે. તેમની કવિતા, રાષ્ટ્રવાદથી છવાયેલી, ભારતના લોકોને ઉત્સાહિત કરે છે અને તેમને રાષ્ટ્રને સમર્પિત થવાની પ્રેરણા આપે છે.

મહાન કવિ કાલિદાસને સ્વરાષ્ટ્ર ભારત માટે આધ્યાત્મિક પ્રેમ હતો, આ લાગણી તેમના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતની મહાન સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓથી આશ્ચર્યચકિત થઈને, કાલિદાસે ભારતની ભૌતિક સ્થિતિના દુભાષિયા બનીને પોતાના સ્વ-લિખિત સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદને પોષ્યો, જે કાલિદાસના સાહિત્યમાં ભારતીયતા પ્રત્યેની આત્મીયતા અને કૃતજ્ઞતા તેમને રાષ્ટ્રીય કવિ તરીકે સાબિત કરવા માટે પૂરતી છે.

કાલિદાસને સ્વરાષ્ટ્ર ભારત માટે આધ્યાત્મિક પ્રેમ હતો, આ લાગણી તેમના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઋતુસમ્હાર એ મહાન કવિ કાલિદાસની પ્રથમ કાવ્ય રચના છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઋતુઓનું સૌથી વધુ મહત્વ છે, તેનો જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વિશ્વ મંચ પર ઘણા દેશો પાનખરના સ્વાદથી વંચિત છે. આ ખાસ ઋતુઓમાં ભારતના લોકો કેવી રીતે સુખી જીવન જીવે છે તેનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે. દરેક બાબતમાં કવિએ કુદરત પાસેથી આશીર્વાદ અને સમાજ માટે આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરી છે. ઋતુઓની વિવિધતા અન્ય દેશોથી ભારતની ભૌગોલિક વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. મેઘદૂત એ મહાન કવિ કાલિદાસ દ્વારા લખાયેલ એક રસાળ ગીત કવિતા છે. તેના સંક્ષિપ્ત વિષયવસ્તુમાં પણ મહાન કવિએ કર્તવ્ય નિષ્ઠાનો સંદેશ આપ્યો છે. અલકાપુરીના રસ્તે આવતી ગિરી નદી અને શહેર વિશે મેઘે યજ્ઞના મુખેથી જે લાગણીભર્યું વર્ણન કર્યું છે તેમાં તેમનો ઊંડો પરિચય અને પોતાના દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ મુખ્ય કારણ છે.

મહાન કવિ કાલિદાસને ભારતની નદીઓ, પર્વતો, પ્રદેશો, પર્વતો અને મંદિરોનું ગૌરવ છે. તેમનું આ ગૌરવ મેઘદૂતમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે, યક્ષના મુખ દ્વારા વાદળોને દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ મોકલવાનો માર્ગ કહેવાના બહાને તેમણે ભારતમાં પથરાયેલી વિપુલ કુદરતી સંપત્તિની પૂજા કરી છે. ભારતના પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, છોડ, નદીઓ, શહેરો અને ખીણો - બધા તેમના લેખનનો સ્પર્શ મેળવીને કાયમ માટે અમર થઈ ગયા છે. કથન દરમિયાન, સંદેશ મોકલવાના પ્રયાસમાં, તેમણે રામગીરી, માલવદેશ, આમ્રકુટગીરી, રીવા નદી, દશર્ણા દેશ, વિદિશા શહેર, વેત્રાવતી નદી, નિર્વિયા નદી, અવંતિપુરી, ઉજ્જૈની શહેર, શિપ્રા નદી, મહાકાલેશ્વર મંદિર, દેવગીરી, વગેરેની મુલાકાત લીધી. સ્કંદ મંદિર, ચર્મણ્યતી નદી, બ્રહ્માવર્ત દેશ, કુરુક્ષેત્ર. સરસ્વતી નદીના સાંગોપાંગ, કંબલ તીર્થ, હિમાચલ પ્રદેશમાં ગંગા નદી, કૌનયરંધા, કૈલાશ પર્વત અને અલકાપુરીનું વર્ણન કરીને ભારતની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિને કાયમી બનાવી છે.

માર્ગ તાવચ્છૃણુ કથયતસ્ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપમ્ ।

સન્દેશં મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યસિ શ્રોત્રપેયમ્ ॥¹

યક્ષના સંદેશવાહક વાદળ સમગ્ર ભારતમાં પ્રવાસ કરે છે અને હિમાલય પર્વતમાળાના મુખ્ય શિખર કૈલાશગીરી પર સમાપ્ત થાય છે. આ હિમાલયની પર્વતમાળા તેમની યાત્રાનું છેલ્લું સ્ટોપ છે. આ છેલ્લા મુકામથી, હિમાલયમાંથી કાલિદાસની એક રચનાનો જન્મ થાય છે, જેનું નામ કુમારસંભવ છે. આ મહાકાવ્યના પ્રથમ ઉપદેશમાં, હિમાલયને પૃથ્વીના વર્ગ અને વિવિધ રત્નો અને દવાઓના ભંડાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તે રસપ્રદ છે કે હિમાલયનું માનવીકરણ વધ્યું છે. જ્યારે ભગવાન શંકરને પતિ તરીકે મેળવવા માટે પાર્વતીએ સૌંદર્યનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે કવિના મનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આકર્ષણ છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, વિક્રમોર્વશીયમ્ અને માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ આ ત્રણેય નાટકોના ભરત વાક્યોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. રાજાએ પ્રજાનું ભલું કરતા રહેવું જોઈએ એવી કવિની લાગણી છે. તેમના રાષ્ટ્રને સારી સંભાળ પૂરી પાડવાની તેમની ગુણવત્તાને જોઈને, શકુંતલાના પુત્રનું નામ ભરત રાખવામાં આવ્યું. રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ પ્રત્યેનો તેમનો અજોડ પ્રેમ જોઈને તેમને રાષ્ટ્રીય કવિ તરીકે સ્વીકારવામાં અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. તેના પહેલા જ શ્લોકમાં, ભારત માતાના મુગટના રૂપમાં દેવતા હિમાલયને સમગ્ર પૃથ્વીના ધોરણ તરીકે વર્ણવે છે, જાણે કાલિદાસનું માથું ગર્વથી હિમાલય જેટલું ઊંચું થઈ ગયું છે.

અસ્ત્યુત્તરસ્યા દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

જા પૂર્વાપરો તોયનિધીવગાહ્ય સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ડઃ॥²

હિમાલય પર્વતમાળાનો મહિમા કરીને, કાલિદાસે આડકતરી રીતે ભારતની ભાવિ પેઢીઓને દેશના સંરક્ષણમાં પથ્થરના સ્તંભની જેમ અડગ ઊભા રહેવાની તેમની ફરજ ખંતપૂર્વક નિભાવવાનું અને તેમનો મહિમા અન્ય લોકો સાથે વહેંચવાનું શીખવ્યું છે. તેણે તેને ભારતનું ધાર્મિક ગણાવ્યું. યજ્ઞો માટેની સામગ્રીનું મૂળ, પૃથ્વીનો પાચો અને પર્વતોના સ્વામી ક્યાં છે?

यज्ञाग्नियोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं घरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापति कल्पितयज्ञभाग शेलाधिपत्य स्वयमन्वतिष्ठत् ॥³

હિમાલય પર્વતમાળાની જીવન ઉપયોગી સંપત્તિનો ઉલ્લેખ કરીને કવિએ એક રીતે ભારતની વિપુલ કુદરતી સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. હિમાલય પર્વતમાળામાં જોવા મળતી ઔષધિઓ, જંગલી પ્રાણીઓ, પુષ્પપ્રજાતિ, રત્નો વગેરે વિશે ગીતો ગાતાં કવિ ક્યારેય થાકતા નથી.

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सोभाग्यविलोपि जातम्।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्ककः॥⁴

એટલે કે, અનંત રત્નોની જન્મભૂમિ હિમાલયની સુંદરતા બરફના કારણે કોઈ પણ રીતે ઓછી થઈ નથી, કારણ કે જ્યાં અનેક ગુણો છે, ત્યાં એકાદ-બે ખામીઓ હોય તો તેને પૈસાથી પારખી શકાતી નથી, બસ. જેમ કે તેના દોષ ચંદ્રના કિરણોમાં છુપાઈ જાય છે. કાલિદાસની આ વૈચારિક ઉદારતા ભારતની ધરતીમાં તેમના જન્મના વૈદિક સાહિત્યના સતત અભ્યાસનું સૂચક છે, જ્યાં સમગ્ર વૈદિક ધર્મ અને માનવજાત પ્રત્યે સહિષ્ણુતાનો પાઠ ભણાવનાર ઋષિ કહે છે:

एवमेव - एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति ।⁵

एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ॥⁶

રધુવંશ મહાકાવ્યને કાલિદાસની સૌથી જૂની રચના માનવામાં આવે છે. તેના ઓગણીસ ગાથાઓમાં, રાજા દિલીપથી લઈને અગ્નિવર્ણ સુધીના સૂર્યવંશી રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયનું મહત્વ રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા પાસેથી ગાય સેવા દ્વારા પુત્ર પ્રાપ્તિનું વરદાન મેળવીને પ્રતિબિંબિત થયું હતું.

રધુવંશી રાજાઓના વર્ણનોમાં કાલિદાસનો ભારત પ્રત્યેનો પ્રેમ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેમના મતે, આ હકીકત ભારતીયો માટે અત્યંત ગર્વની વાત છે કે રધુવંશી રાજાઓએ મહાસાગરો પાર ભારત રાષ્ટ્રને સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધાર્યું છે, તેઓ લોકોના કલ્યાણ માટે સતત સજાગ રહ્યા છે, જાણે કે તેઓ પ્રજાના પિતૃઓ હોય-

प्रजानां विनयाधानादक्षणाद् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥⁷

પિતા તેમના પુત્રોને ભટકી જતા અટકાવે છે, તેમને સાચો માર્ગ શીખવે છે અને દરેક રીતે તેમનું રક્ષણ કરે છે. રાજા દિલીપે તેમના લોકોને સારા કાર્યો કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યાં, ખોરાક, પૈસા, કપડાં, શિક્ષણ, તેમનું પાલનપોષણ કર્યું અને તેમને પ્રતિક્ષણતાઓથી રક્ષણ આપ્યું. તે લોકોના સાચા પિતા હતા, જન્મજાત પિતા માત્ર જન્મનું કારણ હતું. રધુવંશી રાજાઓ - દિલીપ, રધુ, અજ, દશરથ, રામ, ભરત વગેરે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉમદા અને ઉમદા મૂલ્યોથી પ્રેરિત છે. તેનું આવરણ જન્મથી મૃત્યુ સુધી પવિત્ર નથી, જે સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીનો સ્વામી છે, જેનું

ચળવળ તેના ઉત્તમ કર્મોને લીધે સ્વર્ગ સુધી પહોંચે છે, જે યજ્ઞ સંસ્કૃતિમાં છે. કાલિદાસે રઘુવંશી રાજાઓના આ ઉત્તમ ગુણોથી અભિભૂત થઈને, સમગ્ર ભારત માટે આ આદર્શોને ચરિત્રમાં અવતરવા માટે અવાજ ઉઠાવ્યા છે -

સોઽહમાજન્મશુદ્ધાનામાફલોદયકર્મણામ્ ।

આસમુદ્રક્ષિતીશાનામાનાકરથર્મનામ્ ॥⁸

યથાવિધિહુતાગ્નીનાં યથાકામાર્ચિતાર્થિનામ્ ।

યથાપરાધદણ્ડાનાં યથાકાલપ્રબોધિના મ્ ॥⁹

ત્યાગાય સમ્મૃતાર્થાનાં સત્યાય મિતભાષિણામ્ ।

યશસે વિજિગીષૂનાં પ્રજાયૈ ગૃહમધિનામ્ ॥¹⁰

શૈશવેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં યૌવને વિષયેષિણામ્ ।

વાર્દધકે મુનિવૃત્તીનાં યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥¹¹

રઘુણામન્વયં વક્ષ્યે તનુવાન્વિભવોઽપિ સન્ ।

તદગુણે કર્ણમાગત્ય ચાપલાય ચોદિતઃ ॥¹²

કાલિદાસની વિશ્વ પ્રસિદ્ધ કૃતિ શાકુંતલમાં, તેમણે દુષ્યંતપુત્ર ભારતની રચના સમાન આદર્શોથી કરવામાં આવી છે. ભરત સર્વશક્તિમાન છે, તેનું વ્યક્તિત્વ સર્વોપરી છે, તેના દ્વારા શત્રુઓ પરાજિત થાય છે, સિંહો પણ તેની આગળ લાચાર પાણી બની જાય છે.

અર્ધપીતસ્તનં માતુરામર્દવિલષ્ટકેસરમ્ ।

પ્રક્રીડિતું સિંહશિશું બલાત્કારેણ કર્ષસિ ॥¹³

શકુંતલા પણ આ ભારતીય મહિલા સમાજની મૂર્ત સ્વરૂપ બની અને કાલિદાસની શ્રેષ્ઠ કૃતિ અભિજ્ઞાન શકુન્તલામાં દેખાઈ. કોઈ પણ કારણ વગર પતિ દ્વારા શાપિત અને અપમાનિત થયેલી એક એકલી સ્ત્રી કેવી રીતે સમાજ માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે, તે સમાજની સત્તા બની શકે છે અને દયાની વસ્તુ નથી, તેણીએ તેના પુત્ર ભરતના ઉમદા વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરીને સાબિત કર્યું છે. તેથી જ સમગ્ર રાષ્ટ્રને સારું પોષણ પૂરું પાડવાની તેમની ગુણવત્તાથી પ્રભાવિત થઈને કાલિદાસે શકુંતલેયનું ભારત નામ પ્રચલિત કર્યું છે -

રથેનાનુદ્ધાતસ્તિમિતગતિના તીર્ણજલધિઃ ।

પુરા સપ્તદ્વીપાં જયતિ વસુધામપ્રતિરથઃ ॥

ઙ્હાય સત્ત્વાનાં પ્રસમદમનાત્સર્વદમનઃ ।

પુનર્યાસ્યાત્યાખ્યાં ભરત ઇતિ લોકસ્ય ભરણાત્ ॥¹⁴

એટલે કે આ બાળક પોતાના સ્થિર અને સીધા રથ પર સવાર થઈને મહાસાગરને પાર કરશે અને એકલા હાથે સાત દ્વીપો સાથે પૃથ્વીને એવી રીતે જીતી લેશે કે દુનિયાનું કોઈ અંતર તેની સામે ટકી શકશે નહીં. અહીં તેણે તમામ જીવોને પરેશાન કર્યા હતા, તેનું નામ સર્વદમન હતું, પરંતુ ભવિષ્યમાં સમગ્ર વિશ્વનું પોષણ કરીને તેનું નામ ભારત રાખવામાં આવશે. આટલું જ નહીં પરંતુ વાયુપુરાણ પણ સ્પષ્ટપણે આ સૂચવે છે અને કહે છે-

चक्रवर्ती ततो राजे दौष्यन्तिनृपसत्तम ।

शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारतम् ॥¹⁵

કાલિદાસ અખંડ ભારતના ઉપાસક હતા. ભારત મૂર્તિપૂજામાં વિશ્વાસ ધરાવતો દેશ છે. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને, અભિજ્ઞાન શાકુંતલના નંદીમાં શંકરની જે આઠ મૂર્તિઓની તેમણે પ્રત્યક્ષ કલ્પના કરી છે તે ભારતભરમાં વિવિધ સ્થળોએ સ્થાપિત છે, અને ભારતની એકતા અને અખંડિતતાને નુકસાન પહોંચાડે છે -

प्रत्यक्षामि प्रपन्नस्तुभिरवतु वस्ताभिरष्टामिरीशः ॥¹⁶

કાલિદાસને સ્વતંત્ર ભારતની છબી ગમે છે. કાલિદાસના સાહિત્યમાં ત્યાગ, તપસ્યા અને નિઃસ્વાર્થતાની તાલીમ આપતી આશ્રમ વ્યવસ્થા સર્વત્ર માનવતાનો સંદેશો આપતી વ્યક્ત થાય છે. રાજા દિલીપ હોય કે તેમના જેવા પરાક્રમી રાજાઓ હોય તેઓ ઋષિમુનિઓની નિશ્ચિત દિનચર્યાથી પ્રભાવિત થઈને આશ્રમોની નજીક રહેતા હતા.

राजा-सुता नोदयस्वान! पुण्याश्रमदर्शनेन तवदात्मनां पुण्यहे।¹⁷

કાલિદાસના કાર્યોમાં રાષ્ટ્રનો આત્મા પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેઓ ખાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિ વિશે સાવચેત છે જે રાષ્ટ્રનું જ્ઞાન અને ગૌરવ વધારે છે. ભગવાનની કૃપાથી કવિઓએ પુનર્જન્મના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને જીવનના અંતિમ સર્વોચ્ચ ધ્યેય, મોક્ષના પ્રયાસને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ એમાં જ ભારતનું કલ્યાણ છે -

प्रवर्त प्रकृतिहिताय पार्थिवं सरस्वती श्रुतिमहति महीयताम्।

ममापि च क्षपयतु नीला-लाल पुनर्भव परिगतशक्तिरात्मभू।¹⁸

કાલિદાસ કલ્પનાથી આગળ વધીને વાસ્તવિકતાના આધારે રાષ્ટ્રહિતની સેવા કરે છે. તેને સર્વોપરી માનીને તેઓ દેશના લોકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. તેમની કૃતિઓમાંથી પ્રાપ્ત સાહિત્ય સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણની લાગણીથી છવાયેલો છે. તેમની સાર્વત્રિક દ્રષ્ટિ આંતરરાષ્ટ્રીય સુખાકારીની ઇચ્છામાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે, જેમાં દરેકના દુઃખનો અંત લાવવાની અને સુખના વિતરણની ઇચ્છા છે, જેમાં દરેકની ઇચ્છાઓની પરિપૂર્ણતા અને દરેકના સુખની ઇચ્છા છે -

सर्वस्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु सर्वः कामनवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु।¹⁹

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. पूर्वमेघ - 13
2. कुमारसंभवम् - 1/1
3. कुमारसंभवम् -1/17
4. कुमारसंभवम् -1/3
5. ऋग्वेदः - 1/164/46
6. श्रीदुर्गा सप्तशती - 10/5
7. रघुवंशम्- 1/24
8. रघुवंशम् - 1/5
9. रघुवंशम् - 1/6
10. रघुवंशम् - 1/7
11. रघुवंशम् - 1/8
12. रघुवंशम् - 1/9
13. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 7/14
14. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 7/33
15. वायुपुराण - 99/113
16. अभिज्ञानशाकुन्तलम्- 1/1
17. अभिज्ञानशाकुन्तलम्- 1/13 के बाद
18. अभिज्ञानशाकुन्तलम्-7/35
19. विक्रमोर्वशीयम् - 5/25

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF
RESEARCH**

(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

આશિયાનાબાનુ અબ્દુલકૈયુમ શેખ

In recognition of the publication of the paper entitled
કાલિદાસની કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રદર્શન

Published in Volume 02, Issue 03, June 2024.

EDITOR IN CHIEF